

РОСІЙСЬКА ПРОЗА Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ДАЛЕКА окраїна царської Росії 50-х років XIX століття... Вапниста, урвиста гора. Ні кущика, ні деревця. Тільки невгамовний вітер, тільки нестихаючий гомін морського прибою. На горі церква, казарма, гауптвахта, лікарня, будинок коменданта. Все по ранжиру, все пофарбовано в казенний, жовтий колір. Внизу під горою — вірменські крамнички, шинок.

Влітку — спека і курява. Взимку — стужа. Життя — солдатська муштра, офіцерське картярство, горілка. Книги — рідкість, газет, крім офіційного військового органу «Русский инвалид», одержувати і читати не дозволяється.

Це — Новопетровський форт, на березі Каспійського моря. Тут 25 січня 1856 року Тарас Шевченко, засланий і примусово відданий у солдати, уривками, крадькома почав писати повість «Художник». Він писав цю повість, щоб відійти від того, що його оточувало, щоб знову пережити, хоч би в думках, кращу і коротку пору свого життя — роки своєї, на жаль, занадто короткої волі! Перед ним вимальовувались струнки вулиці, широкі площі далекого Петербурга. В думці він линув до розкішного залу Академії художеств, ішов гранітною набережною Неви, відвідував театри, музеї. З якою жадобою підбирала тепер, після багатьох літ, пам'ять Шевченка найменші крихти спогадів і як багато їх зберегла його чудова пам'ять!

Чи міг хоч би невиразно уявити собі корпусний ефрейтор — один із тих, хто затис поета, за його ж словами, в кулак без усякого жалю, — чи міг би зрозуміти він, що криється і живе під крутим, упертим лобом по-солдатськи обстриженої голови ні до чого не вдатного рядового Шевченка!

Згадувались прочитані книги, сьогодні зовсім недо-ступні. Найулюбленіші вірші Пушкіна жили тепер тільки в пам'яті Шевченка, тільки самому собі він міг повторювати чарівні рядки геніального російського поета. Жили в пам'яті безсмертні образи Гоголя, «Ревізор» був Шевченкові вдвічі ближчий, втілений основоположником російського реалізму в театрі і найближчим другом засланого поета Щепкіним. Не тільки улюблені образи російських геніїв — жили в пам'яті Шевченка у всій силі всі враження від короткочасного безпосереднього спілкування його з діячами російського мистецтва в Петербурзі. Жили в його пам'яті ідеали людської краси, втілені в портрети знаменитих російських художників, краці образи античного мистецтва, Ренесансу, живопису голландців, живопису улюбленого учителя і друга К. Брюллова. Оживали враження і чарували знову звуки «Івана Сусаніна», «Руслана і Людмили» та інших творінь геніального Глінки. Про незвичайну живість усіх цих вражень свідчать і листи, і щоденник, і повісті поета. Величезний, не знищений десятилітнім засланням з суворою забороною «писати і малювати» світ образів, думок і почуттів жив у душі засланого Тараса Шевченка!

В людини було відібрано все: родину, волю, друзів, право на творчість. Зроблено все, щоб убити в ньому живу душу. Але того, що колись увібрав у себе його геній, що стало невід'ємною частиною його ества, цього не могли відняти ні «неудобозабываемый Тормоз» — цар Микола, ні жандарми Третього відділення, ні сренбурзький генерал-губернатор, ні новопетровські унтер-офіцери, фельдфебелі і ефрейтори.

І наскільки цей знедолений чоловік, який сам себе називав «нищим в полном смысле этого слова», наскільки він багатший не тільки за тих, хто його оточує, але й за тих, хто править усією величезною миколаївською Росією!

Повість «Художник» — дорогоцінний документ для висновку про культуру і інтелект Шевченка. Разом з тим вона є красномовним спростованням вигадок українських буржуазних націоналістів відносно того, ніби Шевченко во-роже ставився до всього «московського» — до російської мови і до російської культури.

У літературній спадщині поета «Художник» — одна з дев'яти російських повістей Шевченка, що дійшли до нас

і які мали своєрідну, не у всіх подробицях ясну для нас і до цього часу долю.

Жодна з повістей не була надрукована за життя поета. Читачам вони стали доступними лише через двадцять років після його смерті, а перша повна їх збірка вийшла тільки в 1888 році.

Коли ж вони були написані?

Перші згадки про них ми зустрічаємо в листах поета із заслання в 1856 році. До цього часу ні він сам, ні люди, які з ним спілкувалися, жодним словом не обмовились про його прозу. Тим часом на автографі «Наймички», що зберігся, рукою Шевченка написано: «25 февраля 1844. Переяслав». Друга повість — «Варнак» — помічена 1845 роком. Інші — «Княгиня», «Музыкант», «Несчастный», «Капитанша», «Близнецы», «Художник», «Прогулка с удовольствием и не без морали» — або датовані 50-ми роками, або ж з повною вірогідністю можуть бути віднесені до того самого часу. Чи означає це, що Шевченко приступив до писання повістей ще до заслання?

Але відкриємо «Наймичку». Розповівши, як старий Яким послав свого названого сина Марка «чумакувати», автор згадує, що в ранній молодості він сам їздив з батьком степовими просторами. «Грустно мне, печально мне вспомнить теперь мою молодость, мою юность, мое детство беззаботное! Грустно мне вспомнить теперь те степи широкие, беспредельные, которые я тогда видел и которых уже не увижу никогда!»

В 1844 році поетові минуло лише 30 літ. З травня 1843 по лютий 1844 року він подорожував по Україні і при бажанні міг би поновити свої юнацькі спогади. В липні 1845 року він вирушив у другу подорож по Україні. Знаючи все це, ми із здивуванням поставимось до елегійного вигуку: «Не увижу никогда!». Але цього мало. Описуючи широку рівнину недалеко від Ромоданівського шляху, автор «Наймички» говорить, що гарячими літніми днями в ній бувають міражі, «как будто бы в необитаемых, бесплодных и безводных степях киргизских». Ці степи киргизькі Шевченкові довелося пізніше побачити на власні очі, але чому вони прийшли йому на думку в 1844 році?

Ще більш очевидна сумнівність дати, виставленої на автографі повісті «Варнак». На початку повісті — іронічна характеристика життя-буття «благодатной землицы русского царства» — оренбурзького краю. Місце дальшої дії—

Соляне убежище—нинішнє Соль-Ілецьк (Ілецьке убежище) Оренбурзької області. Оренбург, як ми знаємо, був першим пунктом, куди прибув, у супроводі фельд'єрера, засуджений, відданий у солдати в 1847 р. поет. Неможливо повірити, що і місце дії, і самого героя Шевченко створював на підставі чийось розповідей у 1845 р. Датування обох повістей не відповідає дійсності. Воно викликане, мабуть, необхідністю приховувати, особливо на початку 50-х років, порушення суворої заборони, накладеної самим царем на творчість Шевченка. Дати «Наймички» і «Варнака» — конспіративні. Коли б при обшукові, який був можливим завжди, рукописи потрапили на очі жандармам, Шевченко міг би послатись на те, що вони написані ним ще до заслання.

Зараз не без підстав можна гадати, що всі російські повісті Шевченка написані ним у похмурі роки його підневільної солдатчини. Тільки другу частину «Прогулки» закінчено в 1858 р., коли поет жив уже далеко від Новопетровського форту, користуючись відносною свободою.

З листування Шевченка видно, що йому дуже хотілося побачити свої повісті надрукованими. Він умудрявся різними способами пересилати рукописи, підписані псевдонімом Кобзар Дармограй, своїм петербурзьким і московським друзям. Але більшість цих друзів поставилась до повістей байдуже. Пантелеймон Куліш, який вважав себе другом і наставником Шевченка, у відповідь на запитання поета, що йому робити з російськими повістями, відповідав не без деякого злорадства: «Якби в мене гроші, я б у тебе купив їх усіх разом да й спалив. Читав я твою «Княгиню» і «Матроса». Може ти мені віри не піймеш, може скажеш, що я московщини не люблю, тим і ганю. Так от же тобі: ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати»¹.

Мотиви, що спонукали націоналіста Куліша негативно поставитись до російських повістей Шевченка, зрозумілі. Шевченко, який ще не розбирався в літературному житті кінця 50-х років, надіслав свій рукопис старому С. Т. Аксакову, сподіваючись надрукувати його в «Русской беседе» — органі, що ожив після репресій слов'янофільства. Але повість «Прогулка» не сподобалась і С. Т. Аксакову, мабуть, через різкість її викривальної тенденції. «Вона незрівнянно нижча,— писав поетові С. Т. Аксаков,— від

¹ Лист від 1 лютого 1858 року.

вашого величезного поетичного таланту... Ви — лірик, елегіст; ваш гумор невеселий, а жарт не завжди потішний... Щоправда, де ви торкаєтеся природи, де тільки йдеться про живопис, там все у вас прекрасно, але це не позбавляє недоліків ціле оповідання»¹.

Відзиви такого роду кінєць кінцем, мабуть, вплинули на Шевченка. Повісті залишились лежати в рукописі. Широке коло читачів довідалось про їх існування вперше з уміщеного в 1862 р., вже після смерті поета, в журналі «Основа» «извещения о прозаических сочинениях Т. Г. Шевченко на великорусском языке». Варто зупинитися на цьому не зовсім звичному в історії літератури документі. Ось його початок:

«По смерти украинского поэта Т. Г. Шевченко осталось одиннадцать рукописей, в которых заключаются литературные (довольно слабые) сочинения поэта, писанные на великорусском языке, прозою... Сочинения эти, как редкость, продаются все вместе и каждое отдельно, но без права издания, которое остается за наследниками...»

Далі йде список рукописів, у якому названо одну — «Повесть о безродном Петрусе» (мабуть, розробка сюжету поеми 1850 року «Петрусь»), що не дійшла до нас. Вказано об'єм кожного рукопису, його ціну. Загальну вартість усіх повістей визначено в 275 карбованців.

На виручені гроші, мабуть, збирались допомоги родичам Т. Г. Шевченка, не припускаючи, що перелічені в списку твори зможуть знайти видавця. Результати цього своєрідного аукціону нам невідомі. Чи шляхом купівлі, чи іншим шляхом, рукописи опинилися у М. І. Костомарова, відомого історика, який у молоді роки писав українські вірші, спілкувався з Шевченком і був засуджений в справі Кирило-Мефодіївського братства в 1847 році. Двадцять років рукописи лежали в Костомарова без руху. Вже після його смерті вони були передані в редакцію журналу «Киевская старина» і, нарешті, в 1888 році повністю опубліковані.

Вони з'явились тоді, коли, за словами О. М. Пипіна, який зустрів видання статтею у «Вестнике Европы» 1888 року, давно одійшов в історію той суспільний побут і літературний період, у який вони створювались. Враження, писав Пипін, було б далєко спільнішим, якби вони могли

¹ Лист писано десь 10 липня 1858 року.

з'явитися свого часу, що, однак, було б, очевидно, неможливим через тодішні умови друку.

Незважаючи на це, Пипін оцінював позитивно цей видатний літературний факт, загублений у свій час для літератури 50-х років. Написані в дуже важких умовах, повісті є перш за все зарисовками особистих спогадів, портретів бачених осіб, картинок українського побуту і пейзажу — і з цієї точки зору ми знайдемо тут багато цікавого й симпатичного та багато для вивчення самої особи письменника¹.

Однак видання «Киевской старины» не стало подією ні в російському, ні в українському літературному житті кінця ХІХ століття.

Українські націоналісти не могли примиритися з фактом звернення Шевченка до російської мови і немало доклали зусиль до того, щоб репутацію повістей як вельми слабких творів похитнути. В російському читацькому середовищі провінціальне видання не набуло широкого поширення. По суті, повісті Шевченка були заново відкриті вже в радянський час.

У 1924 році автографи повістей, чимало помандрувавши перед цим, перейшли до Академії наук УРСР. У 1939 році вони були передані до рукописного відділу Інституту української літератури Академії наук УРСР і стали, нарешті, загальним надбанням у складі виданої Інститутом п'яти томної збірки творів Шевченка. Зараз ми можемо науково оцінити повісті Шевченка, не применшуючи і не перебільшуючи їх значення. Ми не будемо доводити, що вони у всьому дорівнюють «Кобзареві», що вони є в російській літературі таким самим значним фактом, як, наприклад, твори Герцена. Але ми цінуємо їх не тільки за те, що знаємо, хто їх написав, але й за те, що в них сказано і як це сказано. Саме з цього погляду необхідно перш за все розглядати повісті Шевченка.

*

На сірому поганому папері, який ніколи було навіть зшити у зшиток, поспішним, не завжди однаковим почерком, у рідкі години і дні, вільні від солдатської муштри, писалися ці повісті. На спогади про життя, яке пройшло до

---

¹ А. Н. Пипин, Русские сочинения Шевченко, «Вестник Европы», 1888, № 3, стор. 246—286.

фатального 1847 року, напливали враження сучасного життя — на засланні в 50-х роках.

Минуле було багатим на контрасти. «Милі чарівні видіння» раннього дитинства, які змінюються домашнім пеклом у його огидному всесиллі після того, як у батьківській хаті оселилась зла мачуха. Навчання у п'яниць-дячків і служба хлопчини, кріпосного лакея («козачка») в панських покоях. Поїздки разом із паном та дворовою челяддю до Києва, в Вільно — і раптом Петербург, майстерня «комнатного живописця» Ширяєва, ранкові втечі в Літній сад для змальовування статуй.

А потім — швидкий перехід з горища мужика-маляра до чудової майстерні знаменитого Брюллова, до розкішних залів Академії художеств. «После многих тяжелых долгих дней неволи»¹ — невимовне щастя свободи: книги, картини, статуї, привітні люди, перші лаври художника і поета.

І знову, в поїздках 1843—1847 років — рідна Україна, побачена вже іншими очима — дорослого, що усвідомив і себе, і всю страшну дійсність самодержавно-кріпосницької Росії, поета і людини. Маєтки крупних магнатів, садиби дрібних поміщиків та хуторян Чернігівщини, Полтавщини, Київщини; рідна Кирилівка і зустріч з близькими, що залишились у ярмі кріпосного рабства. Глухів, Київ, Васильків, Біла Церква, Лисянка, Гнилі Будища — аж до Переяслава, Андрушів, Монастирища, Трахтемирова, Потоків, Васильківців, Яготина й інших — усюди побував поет, історик, художник. Коло вражень Шевченка було досить широким і відзначалось особливою жадобою до людей і фактів, особливою пам'яттю на них — величезний арсенал життєвих вражень від людей, подій, від пам'яток історії, від народної творчості, від природи, від побуту. Гоголь, приступаючи до писання «Вечорів на хуторі біля Диканьки», просив надсилати йому описи обрядів, звичаїв, одягу. Шевченко міг розпоряджатися цим матеріалом як повновладний господар і цілковитий знавець.

Поетом цікавились, його приймали радо і великі магнати, такі, як Тарновський або Репнін, і дрібні, такі, як В. Забіла або Афанасьєв-Чужбинський.

Але поет уже починає «прозрівати». Наростаюча буря обурення проти самодержавного деспотизму і сваволі зри-

¹ В лапках тут — слова Т. Г. Шевченка.

ває з багатьох «земляків» маску удаваної української добродушності, виявляючи під нею хижі пащі панів і «підпанків», експлуататорів рідного народу.

І, нарешті, Київ, де думалося осісти надовго; суперечки в Кирило-Мефодіївському братстві з приятелями, ліберальними поборниками ідеї всеслов'янського братства і федерації, яка нібито здійсниться мирним шляхом освіти, без насильства і кровопролиття... І раптовий арешт, за яким пришлося зазнати

...тюрьму петербургскую,
Справки, допросы, жандармов любезности,
Все — и раздольную степь оренбургскую,
И ее крепость...

(Некрасов)

Ось факти, з якими зв'язане створення повістей. Що з них було відібрано? Як це відібране трансформувалось у художній творчості?

Світогляд Шевченка характеризувався так само, як і в російських просвітителів-різничинців, непримиренною ворожістю до кріпацтва і до всіх його витворів в економічній, соціальній і юридичній галузях.

Повісті «Варнак», «Музыкант», «Художник», «Прогулка с удовольствием и не без морали» розробляють у різних варіантах тему «кріпака-інтелігента» — актуальну і для російської літератури 30—40-років («Дмитрій Калінін» В. Г. Белінського, 1831; «Іменини» Н. Ф. Павлова, 1835; «Художник» Тимофеева, 1833; «Хто винен?» і «Сорока-злодійка» Герцена і т. ін.).

У повістях «Наймичка» і «Капитанша» основною є тема селянської дівчини, знеславленої і покинутої спокусником із середовища чужого, панівного класу. До цієї теми Шевченко повертався у своїх віршах, починаючи від «Катерини», неодноразово. В російській літературі від «Бедной Лизы» Карамзіна і його продовжувачів розробка цієї теми йде до «Еди» Баратинського і далі — до белетристики 40-х і 50-х років. В українській літературі до Шевченка ми знайдемо її у Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Але ні в кого ця тема не мала такого глибокого і трагічного трактування, як у Шевченка.

І, нарешті, повісті «Княгиня», «Несчастный», «Близнецы» розкривають перед нами картини морального вродження класу дворянства, показані в період, коли цей клас стояв на чолі державного ладу імперії. Таким чином,

увага автора зосереджується на соціальних групах, відомих йому і з безпосереднього спілкування з ними.

Перша — це народ, закріпачене селянство Російської імперії. Частково це пасивні страждальці, частково — бунтарі. Переважну увагу приділено не масі, а особам, що виділені з неї силою обставин, — представникам так званої «кріпосної інтелігенції».

Друга — це великі поміщики, клас, що панує, але вироджується і не має майбутнього.

Третя — дрібні землевласники — «старосвітські поміщики», чиновники, які осіли на землі, заможні хutorяни.

Нема потреби довго говорити, що Шевченко всією душею стоїть на боці першої з цих трьох груп. Досить поглянути хоч би на те, як зовні виглядають у його повістях герої, що вийшли з селянської маси.

Ось «Варнак», кріпак, що стає отаманом розбійників, які не давали панству спокою, що відбув каторгу і доживає дні свої на засланні. Його високе душевне благородство виявляється вже в його зовнішності. Це величний дідуган, який «мог бы быть прекрасной моделью для Мойсея-боговидаца или для гомеровского Нестора» («Варнак»).

Ось кріпачка-дівчина, що стає з примхи поміщика Курнатовського його дружиною:

«...Рафаэлю и во сне не снилась подобная красота и гармония линий. А знаменитый Канова вдребезги разбил бы свою сахарную Психею, если бы увидел это божество, грациозно принимающее чашку с чаем» («Прогулка»).

Такими є і всі інші представники покріпаченого селянства або ті, що випадково уникли кріпосного ярма. Зовсім іншими рисами наділено образи поміщиків-дворян. Ось, наприклад, портрет земельного магната Тарновського з повісті «Музыкант» — портрет, зроблений, очевидно, з натури:

«Руина, совершенная руина! Он не старик еще, но опередил даже дряхлых стариков. Повисшие, едва сжимающиеся губы, полураскрытые, бесцветные глаза, желто-зеленый цвет лица и, вдобавок, серые, жиденькие волосы и глухота — делают его чем-то отвратительным, чем-то на полипа похожим».

Це представник старшого покоління. А ось другий, Іполитушка — «Митрофан» ХІХ століття, з ласки люблячої матері відданий у солдати, якого оповідач зустрів на вулиці

Орська в супроводі солдатського натовпу, що глузує з нього:

«Статний, белокурый юноша» і водночас «что-то вроде идиота. Трезвый он упорно молчал, от одной рюмки водки он пьянел и начинал проклинать мать свою, самого себя и все, что его окружает. Одна пляска для него имела еще какую-то прелесть, а больше ничего» («Несчастный»).

З одного боку,—образи великої фізичної і душевної краси, з другого — «руїни» і «напівдіоти». До цих останніх у автора нема ніякого жалю. Трагедії «зайвих людей», «дворян», що караються, були для нього незрозумілими. Психологія Тарновських, Мордатових, Кленовських Шевченка не цікавить. Для нього всі вони — «кінчені люди».

Вони різко відмежовані від своїх жертв і від того прощарку, який вносить у жахливе пекло зображуваного письменником життя пом'якшуюче начало людяності. Заможні хуторяни — Яким Гирло і його дружина Марта, в яких служить покритка Лукія («Наймичка»); Степанович і Микитівна, які зворушливо доглядають дитину княгині Мордатової, що вижила з розуму («Княгиня»); орендатор корчми, колишній солдат Туман, який одружився з обманутою офіцером дівчиною («Капітанша»), лікар Антон Карлович і його дружина Мар'яна Якимівна, яка безкорисливо виховує покинутих напризволяще доньок поміщика Тарновського («Музикант»); дублююче їх подружжя Прехтелів — Степана Йосиповича і Софії Самійлівни (у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»); нарешті ще одна пара — переяславський сотник Сокира, «Справжній філантроп», і його дружина, Параска Федорівна, що усиновили і виховали двох підкидьків («Близнецы»), — ось представники цього прощарку, зображені Шевченком із симпатією. Тихі, скромні люди, що задовольняються малим і не претендують ні на яку помітну роль у суспільстві, вони схожі на «старосвітських поміщиків» Гоголя, але відрізняються від них тим, що поєднують із зовнішньою добродушністю здатність до діяльного добра. А проте не їм належить головна роль у дії. Вони — в стороні від боротьби. Їх завдання — лише корегувати або пом'якшувати в міру можливості зло, яке вноситься в життя господарями становища — жорстокими, неситими панями. Але можливості їх обмежені, тоді як сваволя панів обмежена хіба що силою волі самих пригноблених та ще охо-

ронцями закону, які, зрештою, не виявляють великої активності в боротьбі проти «зловживань».

Добрі люди викупають на волю героя повісті «Художник» і музиканта Тараса Федоровича. Але ніхто не може приборкати князя Мордатова («Княгиня»), графа Болеслава («Варнак») або «заслуженого вора, п'яницю и привилегированного картежника Зосима» («Близнецы»).

Чи є ці «добрі люди» прямим відображенням безпосередніх вражень Шевченка від дійсності? До певної міри, звичайно, є. Але водночас очевидно є спорідненість Антона Карловича і Степана Йосиповича з їх дружинами (незважаючи навіть на їх німецьких предків) із Афанасієм Івановичем і Пульхерією Іванівною Гоголя. Немоżliво не відчуті родинних ниток, що зв'язують Якіма Гирла, Тумана, Степановича і Микитівну з Наумом Дротом та іншими богобоязливими, людинолюбними, смиреними, але такими, що вміють «берегти свою копійку»,—героями Квітки-Основ'яненка. Зрозуміло, що образи цієї категорії якоюсь мірою підказані дійсністю, а певною мірою — створені на основі образів попередньої російської та української літератури. Мабуть, вони всі — ці Прехтелі, Сокири, Гирла й інші — в більшій мірі відображають «побажання» автора, ніж саму дійсність.

Створити людські образи, які могли б набути загального значення для читачів і для майбутньої літератури, Шевченкові вдавалось не завжди¹. Але йому вдалось, як ми бачимо, дещо інше.

«Композиція» — поняття, яке до цього часу не мало в нас сталого змісту. З нашого погляду композиція — це відображення співвідношень і зв'язків між явищами дійсності, яку поет спостерігає і змальовує, обумовлене його загальною точкою зору на дійсність, зрештою, його класовою ідеологією.

Але в даному випадку справа ускладнюється тим, що Шевченко виступає в особі Кобзаря Дармограя, і про те, про що поет Шевченко говорив прямо, Кобзар Дармограй говорить тільки натяками. Знаючи автора «Кобзаря», ми знаємо, що в основному він, звичайно, лірик — як правильно говорив про нього старий Аксаков. Починаючи від

---

¹ Відзначимо серед другорядних дійових осіб образ учителя Степана Мартиновича в «Близнецах», що нагадає багатьма рисами «праведників» Лескова.

«Катерини» і кінчаючи поемами 50-х років, він завжди один і той же; його поеми — не ліро-епічні, а ліричні переважно. Він не тільки перебиває своє оповідання ліричними відступами, як це робили Пушкін, Лермонтов. Ні, він, розповідаючи про речі, які його глибоко хвилюють, оповідає про них головним чином для того, щоб передати читачеві своє хвилювання: він поспішає, нехтує деталями, перебиває сам себе і кінець кінцем дає читачеві не стільки пізнання дійсності, скільки пізнання власного ставлення до цієї дійсності.

Проза покладає обов'язки, які він усвідомлює, але які йому, однак, важко виконати. Для того, щоб стати епіком з лірика, він вводить у свої повісті значний елемент описів — пейзажів, портретів, побутових зарисовок; він намагається всіляко приборкати своє почуття, ввести його в русло спокійного спостереження, прямої констатації, розрахованої на тямущого читача. Іноді це йому вдається, наприклад у повісті «Несчастный». Але частіше він демонструє нам самого себе в боротьбі з нездоланими труднощами. І тут починається шукання різних обхідних шляхів. Найчастіше автор повістей вдається до старовинної форми «дорожніх заміток». Вона недостатня. Недоліки її компенсуються різного роду вставними оповіданнями, іноді поданими у формі чужих розповідей, що подаються ніби в рукопису, іноді це чужі листи, найчастіш — записи чужих розповідей. Це не «оповідь» у тому вигляді, в якому її надовго встановив для української прози Квітка-Основ'яненко. Кобзар Дармограй Шевченка не є аналогією І. П. Белкіну, Рудому Паньку або Квітчиному міщанинові з Основи. Найближчі до композиційної манери Шевченка — прийоми Лермонтова в «Героеві нашого часу», а ще більш Герцена в «Записках молодого людини», в романі «Хто винен?» та інших творах. У письменника багато фактів, про які йому хотілось би розповісти; у нього є визначене ставлення до цих фактів, яке йому хотілося б висловити, хоч він добре усвідомлює труднощі прямого висловлювання. Перед цими завданнями порівняно на другий план відступає проблема характерів, проблема психології дійових осіб. Але зате ми широко і всебічно, незважаючи на неминучу «езопівську мову», впізнаємо одну особу, яка присутня майже всюди, — особу самого автора, головного героя цих повістей — самого Тараса Григоровича Шевченка.

Головне значення повістей, можливо, в тому й полягає. Можливо, саме повісті разом з щоденником найповніше розкривають перед нами чудесну особу «кріпосного інтелігента», вихованця двох братніх культур — російської та української, революціонера-демократа, мислителя-матеріаліста (матеріаліста, незважаючи на всі зітхання над гріхами «Варнака», незважаючи на всі волання до господа бога інших дійових осіб, незважаючи на всі інші поступки цензури), — поета, художника, історика-археолога, фольклориста. Українець першої половини ХІХ століття, який спілкувався з Квіткою, Гребінкою, Кулішем, Костомаровим та різними іншими представниками української культури і літератури, він був у той же час близький до Брюллова, переживав вірші Пушкіна і прозу Гоголя як подію свого життя, благоговів перед декабристами, поділяв пориви до соціалізму незнайомих йому, але ідейно близьких петрашевців, а згодом, уже після повістей, переконався у своєму єдинодумстві з Чернишевським і Добролюбовим. Постать Шевченка — це постать одного з найвизначніших людей першої половини ХІХ століття. Легко помітити, яке велике місце в повістях посідають мемуарні елементи. Згадаємо початок «Княгини» — дитинство, батьківська хата, навчання; згадаємо місце, зайняте автобіографічними елементами в «Художникє»; «Музыкант» відобразив враження від поїздок по Україні в 40-і роки — так само, як «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Варнак», «Несчастный» (частково), «Близнецы» навіяні враженнями, винесеними із заслання, повні конкретних даних про природу, про людей, про побут періоду, який розпочався в житті поета від Оренбурга і закінчився в Новопетровському форті, на березі Каспійського моря.

Перед нами — не тільки велика кількість даних для зовнішньої біографії, але й ряд інших даних, що доповнюють наше уявлення про художні смаки і естетичні погляди Т. Г. Шевченка, про його наукові інтереси, про його соціальні інтереси, про його інтимне життя.

Автор повістей — переконаний прихильник реалізму в мистецтві. В цьому він сходиться з діячами передової російської літератури 40-х років, хоч про теорію і практику російської «натуральної школи» він міг судити тільки з її перших виступів. Але зате він добре знав творчість Гоголя — «істинного ведателя сердца человеческого» (вислів Шевченка з листа до Репніної 1850 року), представ-

ника тієї «благородної сатири», яку в своєму щоденнику він вважав насущною необхідністю сучасного мистецтва. Дослідники повістей знаходили сліди впливу Гоголя в «Княгині», в «Варнаке», в «Близнецах». Можливо, правильніше бачити цей вплив не в окремих місцях, а в загальній тенденції до правдивого зображення дійсності і в стримано-сатиричному описі побуту, який раптом переривається ліричним відступом, що доходить до високого пафосу. Наслідувачем Гоголя Шевченко у всякому разі не став. До найпопулярнішого в тридцятих роках оповідача Марлінського у Шевченка було іронічно-негативне ставлення, як і до інших представників «риторичної школи», осміяної в блискучих критичних статтях Белінського, цілком імовірно відомих Шевченкові. Марлінським може захоплюватись хіба тільки повітовий педагог Іван Максимович — той самий, що в повісті «Музикант» улесливо хапає палець багатого пана, простягнутий йому на знак вітання. Для Івана Максимовича Марлінський — «божественный писатель» з «блестящим... гениальным слогом». Так само точно розцінює Шевченко і інших авторів, які чарували обивательське середовище 30-х років.

Як оповідач Кобзар Дармограй де в чому близький до Грицька Основ'яненка, до українсько-російського письменника Г. Ф. Квітки, зачинателя нової української прози. Критично ставлячись до української мови Квітки, не поділяючи ні його упередженості проти нерівних шлюбів, ні його благоговіння перед багатими поміщиками, Дармограй-Шевченко сходиться з ним у симпатії до дрібних землевласників, співчутливо згадує його повість «Сердешна Оксана (в «Наймичке», в «Близнецах»), його комедію «Шельменко — волостной писарь» (в «Капитанше») і наслідує його манеру вводити українські слова в російський текст для етнографічного колориту.

В час писання повістей Шевченко був далекий від будь-якої ідеалізації старовини, хоч вона приваблювала його, як «антикварія», як історика, який вивчав минуле України не стільки за «Историею руссов» псевдо-Кониського, що поширювалась у рукописах, скільки за пам'ятками матеріальної культури, за народними переказами. Про цей історико-археологічний інтерес Шевченка, який у 1845 році за дорученням Київської археологічної комісії багато поїздив по Україні з метою змальовування визначних історичних місць і будівель, свідчить майже кожна повість; цей інте-

рес Шевченко передає і своїм героям («Варнак»). У Шевченка природа цього інтересу — подвійна: до пам'яток старовини від підходить не тільки як «антикварій», але і як художник. Як не дивно, Шевченко-художник порівняно мало відображався в своїх віршованих творах, але дуже позначився в прозі Кобзаря Дармограя. За приклад може бути перша-ліпша з повістей. Досить пригадати хоч би опис вечора на перших сторінках «Наймички»:

«Солнце близилось к горизонту и золотило своим желто-багровым светом и без того золотые, уставленные копнами поля благодатного села. Широкая долина покрылась прозрачным светло-фиолетовым туманом и спрятала прекрасную линию своего горизонта в тумане. Сула зарделась матовым румянцем, как загоревшая на солнце молодая жница при встрече с милым косарем своим. По желто-пурпуровому мату извилистой Сулы кой-где тянутся за рыбацким челноком светлые, блестящие струйки, тянутся и пропадают в темно-зеленом очерете».

В жодній поемі, в жодному ліричному вірші Шевченка ми не знайдемо такого багатства колірних епітетів. Але художника-живописця видає не тільки ця увага до барв, ліній, форм в описових частинах повістей, але й численні асоціації зображуваного з улюбленими знайомими картинами, естампами, статуями. Ми вже бачили це в низці наведених цитат; не будемо звертатись до інших прикладів, вичерпати які було б дуже важко. Зустрічаючи їх, ми ясно відчуваємо, що це не тільки сліди романтичного потягу до живопису, але риса, органічно властива авторові: в повістях вона, можливо, виявлялась так яскраво саме тому, що більшу їх частину написано в роки, коли живопис і малювання були для Шевченка справою забороненою.

Цим повісті відрізняються від віршів. Зате вони сходяться в іншому: в постійному прагненні автора не тільки показувати дійсність, але й висловити своє особисте ставлення до неї.

Як уже було сказано, Кобзар Дармограй пише з постійною оглядкою на «стару дурепу» — цензуру — і намагається не збудити її пильності жодним необережним словом. Але революційному демократові не завжди вдається захвати своє справжнє обличчя під прийнятою на себе личиною. Його видає вже сама обрана ним тематика, в якій цензор зараз же встановив би небезпечну тенденцію до

зображення негативних сторін життя і «до збудження незадоволення однієї частини населення проти іншої».

Стараючись здаватися просто допитливим мандрівником, об'єктивним свідком, оповідач раз у раз зривається з тону. Написавши в «Наймичке» ідімичну картину повернення «прекрасных жниц» з польової роботи, він не стримується від того, щоб не вказати на темні плями «на світло-розовом фоні», не вказати на тяжкість праці жниць. «О агрономы-филантропы! — вигукує він. — Выдумайте вы вместо серпа какую-нибудь другую машину. Вы этим окажете величайшую услугу обреченному на тяжкий труд человечеству».

Подібна думка зустрінеться нам і в щоденнику, тільки там вона доведена: пароплав і його машина викликають звернення до великих Фультона і Уатта: «Ваше молодое, не по дням, а по часам растущее дитя в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны, а дипломатами и помещиками только закусит, побалуется, как школьник леденцом».

Розвиток техніки не тільки полегшує працю, але й радикально змінить і умови життя трудящих, і весь соціально-економічний уклад життя. Але поки все воно, це життя, побудоване на нерівності і антагонізмі. Нерадісне для автора видовище неоглядних полів, засіяних житом і пшеницею. «Я думал и у бога спрашивал: господи, для кого это поле засеяно и зеленеет?» («Музыкант»). З одного боку, паразитуючі на чужій праці пани, що ледарюють і розпусничають, а з другого, — обірвані селяни, голодні селянські діти, що випрошують хліб у арештантів. Бувають і «хороші пани», точніше хороші панські дружини («Княгиня»), але філантропія їх або залишається безрезультатною, або призводить до ще більшого погіршення становища голодних. І, звертаючись думкою до своїх «непорочных земляков», до трудового народу, з середовища якого він сам вийшов, автор не може стриматись від сумовитої лірики: «Земля ваша, как рай, как сад, насажденный рукою бога-человеколюбца, а вы только безмездные работники в этом плодоносном, роскошном саду. Вы Лазари убогие, питающиеся падающими крупницами от роскошной трапезы ваших прожорливых ненасытных братьев».

Однією з причин, які спричинились до морального вихордження дворянства, є погане виховання. Схиляючись перед матір'ю-селянкою, Шевченко не знаходить у колі своїх

спостережень матерів-поміщиць, хоч трохи вартих доброго слова. Роздуми про цих матерів обурюють його: «Зачем они детей родят, эти амфибии, эти бездушные автоматы? С какой целью они выходят замуж, эти мертвые красавицы? Чтобы сделать карьеру... А дети — это уже необходимое следствие карьеры и ничего больше. Бедные, бездушные матери» («Прогулка»).

Від яких-небудь широких суспільних висновків і прогнозів Кобзар Дармограй змушений утримуватись. Звичайно, не можна сприйняти всерйоз кинутого ним зауваження з приводу одруження поміщика з своєю кріпачкою: «Прежние благородные обладатели крепостных душ только гаремы заводили из собственных девок, а теперь жениться начали. Выходит, что идея о коммунизме не одна только пустая мечта, не глас вопиющего в пустыне, а что она удобоприменима к настоящей прозаической жизни. Честь и слава поборникам новой цивилизации» («Прогулка»).

Розуміється, це — іронія, і наївно було б гадати, що Шевченко в таких шлюбах бачив можливість розв'язання соціальних суперечностей. Для кого-небудь у першій половині XIX століття це було б уже й не так дивно: адже зовсім недавно Жорж Санд, наприклад, закінчувала романи саме такими розв'язками, з упевненістю, що «розв'язання» нею дійсно знайдено. В час написання повістей Шевченко не думав про можливість мирного переходу від царства насильства до царства свободи. Автор «Гайдамаків» знав панів і за своїм життєвим досвідом відрізнявся від утопічних соціалістів ясним розумінням того, що ніякий компроміс між ворожими класами неможливий. Але в повістях він повинен був приховувати це своє знання. Звичайно, Шевченко не думав узагальнювати ні фактів, зображених у «Прогулке», ні щасливих винятків, яким є доля художника в однойменній повісті або доля музиканта Тараса Федоровича. Але висловити те, про що говорилось у поемах, подібних до «Сну» (1844), і в ліриці епохи «Трьох літ», у своїй прозі, написаній з надією на публікацію, він, звичайно, не міг.

Кобзар Дармограй не адекватний авторові «Кобзаря». А все ж він вважає, що «той, хто має вуха», почує і те, що приховано під текстом, і не відступає від ідеалів поета Шевченка. Тільки він повинен говорити про ці ідеали стримано. Але мрія в обох одна: бачити знедолених щасливими. «Я ужасно люблю смотреть на счастливых людей,

и, по-моему, нет прекраснее, нет усладительнее зрелища, как образ счастливого человека». Це говориться в «Музыканте» в зв'язку з щасливим закінченням історії Тараса Федоровича. Це повторено і в повісті «Художник»: «Много, нечислимо много прекрасного в божественной, бессмертной природе, но торжество и венец бессмертной красоты — это оживленное счастьем лицо человека. Возвышеннее, прекраснее в природе я ничего не знаю».

Поет Шевченко навіть тоді, коли він закликав «вражою злою кров'ю волю окропити» («Заповіт»), коли він говорив, що треба «добре вигострить сокиру» («Я не нездужаю, нівроку»), послати ворогів народу на плаху, сповнений того ж високого гуманізму, що і Шевченко-оповідач.

У цих почуттях Шевченка, що пронизують усі повісті, неминуще їх значення. Багато писалось про те, що засланий поет не мав змоги їх доопрацювати і ще менше шансів мав їх надрукувати. Але ми бачили, що при всьому повісті Шевченка — не тільки документи, важливі для пізнання його біографії. І не тільки незаперечний доказ нерозривного зв'язку двох братніх народів, українського і російського. Ці повісті мають і неповторну художню своєрідність. Ці повісті, в яких улюблену романтиками «вигадку» зведено до мінімуму, де майже нема «вимислу», а є тільки «домисел», повісті-«мемуари», характерні для російської літератури 40-х років, представлені белетристикою Герцена.

Головний герой повісті — оповідач, під маскою якого ми легко розрізняємо риси Шевченка, — назавжди забезпечить за повістями інтерес факту, значного в історії розповідної прози 40—50-х років.

Почуття, які надихали автора повістей, близькі і зрозумілі нам, радянським людям. І Кобзар Дармограй зрештою не менше дорогий нам, ніж автор «Кобзаря» — Тарас Шевченко.

*

Коли в 1855 році помер Микола I, Тарас Шевченко став сподіватися, що його, нарешті, повернуть із заслання.

Справді, Олександр II, одразу ж як зійшов на трон, оголосив амністію засланим і ув'язненим, але власноручно викреслив із списку ім'я Шевченка: «Цей занадто образив мою матір і мого батька, щоб я міг йому пробачити», — сказав цар, згадуючи, що він чув про сатиру «Сон».

Петербурзькі друзі Шевченка, а найбільш віце-президент Академії художеств Ф. П. Толстой і його дружина, клопоталися за поета. Друга амністія, оголошена царським урядом з нагоди коронації Олександра II, теж не принесла Шевченкові визволення.

З Петербурга надходили в Новопетровське укріплення листи, то підбадьорюючи поета, то засмучуючи його безперспективністю становища.

Лише на початку червня 1857 року від одного з Шевченкових друзів, Лазаревського, прийшла радісна звістка, що година визволення наближається. Лист закликав Шевченка бути поміркованим і не зіпсувати справи наостанку якимось необачним вчинком.

Потяглися дні нестерпного чекання. Без офіційного наказу з Петербурга, розуміється, ждати визволення не було чого. А папери з столиці все не надходили. Чекаючи радісної години, Шевченко почав вести щоденник (російською мовою).

Він взявся за щоденник «от нечего делать», просто тому, що прийшла «охота писать страшная», тому, що хотілося вправлятися в писанні: «Как инструмент виртуозу, как кисть живописцу, так литератору необходимы упражнения пера». Своїх можливих читачів він визначав словами Кольцова як «милых, искренних друзей».

У нього не було ніяких літературних претензій. Він не думав про «жанр». Сто дві сторінки великого формату, оправлені в сап'ян, написані чітко, майже без поправок. Автор їх, звичайно, не сподівався, що його «дневник», «журнал», «записки» стануть однією з видатних книг.

«Журнал» — це не тільки автобіографічний документ, з якого можна день за днем дізнатися про життя Шевченка з 12 червня 1857 року до 13 липня наступного року. Це не тільки матеріал, важливий для уявлення психології його художньої творчості, для думок про його розумовий кругозір, начитаність і освіченість. Це своєрідний автопортрет того, кого Некрасов назвав «російських країв визначною людиною», автопортрет, що дозволяє нам інтимно зблизнитися з поетом, з його почуттями, думками, філософськими і політичними переконаннями.

Вчені, що писали про Шевченків щоденник, за звичаєм буржуазних літературознавців неодмінно підшукували якісь іноземні паралелі і зіставляли його інколи з «сповідями» блаженного Августина або Руссо. Зіставлення не-

доречно; і той, і другий «показували» себе читачам у на-
вмисному, певному освітленні. Шевченко не думає себе
«показувати»; він «показується» безпосередньо, не споді-
ваючись, не каючись, а природно розкриваючись в усій різ-
номанітності своєї особи.

У щоденнику він сам дивується, як йому пощастило
вижити страшне десятиліття заслання: «Все это неиспове-
димое горе,— все годы унижения и поругания прошли, как
будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по
себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горь-
кий опыт прошел мимо меня невидимкою. Мне кажется,
что я точно тот же, что был и десять лет тому назад. Ни
одна черта в моем внутреннем облике не изменилась».

Вдивімося в цей внутрішній образ. Ми звикли уявляти
Шевченка з найпоширеніших його портретів — за Крам-
ським, Репіним, за офортом Мате. Немолоде, суворе, з дов-
гими звислими вусами обличчя. Але цей суворий і по-
хмурий чоловік мав тонку й вразливу душу, глибоку і різ-
номанітну думку, був передовою людиною того часу.
У поета є свої специфічні риси, але йому властиві і всі риси
просвітителів шістдесятих років, знайомі нам з визначен-
ня В. І. Леніна, — і палка ненависть до кріпосного права
та всіх його породжень в економічній, соціальной і юридич-
ній галузі, і полум'яний захист освіти, і обстоювання інте-
ресів народних мас, переважно селян.

Обіцяної волі поет мусив чекати довго, і останні місяці
життя в Новопетровському форті — це час суцільних бо-
лісних мук. Більше ніж коли стала нестерпною «мрачная
декорация и бездушные грубые лицедеи, с которыми... при-
велось разыгрывать эту... десятилетнюю драму». З одного
боку, — солдати, «самое бедное, самое жалкое сословие
в нашем... отечестве». З другого, — командири, офіцери,
неуки, що претендують на освіченість і глузують з підле-
глих, хоч і проводять своє дозвілля у непробудному пияцтві.
І російська, і українська літератури першої половини ХІХ
століття з цензурних причин не могли правдиво показу-
вати побут і звичаї царського «христорожого війства».
Шевченків щоденник — один з небагатьох творів, що роз-
криває автора то в тяжких роздумах, то в записаних тра-
гічних і огидних подіях життя маленького гарнізону, де
поет, який уже відчув подих волі, почуває себе вкрай по-
гано.

«Свинцовая мерзость жизни», на боротьбу з якою повстав згодом Горький, не тільки збуджує у Шевченка обурення, а й глибоко ображає його віру в людину. Його мучить видовище «вертепов-казарм», йому огидне «вище» гарнізонне товариство. Але й після того, як він з ним розлучився,— скрізь, де тільки він був, він страждав, побачивши будь-яке зовнішнє неподобство, бруд, убогство, потворності, що на кожному кроці траплялися йому в містах царської Росії. Гидке все, починаючи від недавно померлого «дрессированного медведя» — царя Миколи I, продовжуючи його «бездушними сатрапами», поміщиками-«собачниками», попами. Ображає потворність організованого ними зовнішнього життя: невпорядкованість міст, іспит у жіночому інституті, де все «чисто, гладко, как в любом манеже», мізерний обеліск, поставлений у Нижньому Новгороді на пам'ять про народних героїв Мініна і Пожарського, інколи — триаршинна кругла дошка, на якій намальовано «безобразное чудовище» — все, аж до храму Христа-Спасителя в Москві роботи виразника «офіційної народності» — архітектора Тона, якому особливо покровительствував Микола. «Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилась среди белокаменной», — записує Шевченко в щоденнику.

Життя могло б бути іншим. Як тішить автора щоденника всякий прояв красивих почуттів у людях, усяке досягнення їх творчої праці, великі твори мистецтва, краса природи! Душа його лине на рідну Україну, її степи і садки, до її «непорочной, меланхолической красоты». Та в нього нема ніякої національної обмеженості. Він милується «красавицей Волгой». Його чарують старовинні нижегородські церкви, «милы, так гармонически пестры», він шанобливо оглядає споруду астраханського собору, побудованого наприкінці XVII століття «простым русским мужичком». «Не мешало бы Константину Тону поучиться... у этого русского мужичка», — зауважує він. Ось він, ще перед від'їздом із заслання, заслухується старовинною народною піснею про отамана Булавина, який у першому десятиріччі XVIII століття підняв повстання на Дону, і записує у свій зошит її початок. На пароплаві його чарує музика кріпака-скрипаля Олексія Панова: «Благодарю тебя, мой случайный, мой благородный. Из твоей бедной скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный, мрачный, глубокий стон крепостных душ». У Пе-

тербурзі він з величезним захопленням слухає «Івана Сусаніна» — «гениальное произведение» «бессмертного Глинки». Усе, створене з любов'ю до народу, з думкою про народ, усе природне й правдиве прояснює і животворить його душу.

Душа ця прагне краси і надзвичайно чутлива до неї навіть у понурій пустелі Новопетровського укріплення. Ось він прогулюється на самоті, після обіду у коменданта. «Вечер был тихий, светлый. На горизонте чернела длинная полоса моря, а на берегу его горели в красноватом свете скалы, и на одной из скал блестели белые стены второй батареи всего укрепления. Я любовался своей семилетней тюрьмой», — пише поет. Місячної ночі у тій-таки «семи-летней тюрьме» він іде, згадуючи і читаючи вголос вірш Лермонтова «Виходжу один я на дорогу». І згадки про невірницьке життя перестають бути нестерпними. Так, Шевченко пройшов свій кремнистий шлях, але не втратив сили духу, не принизив своєї людської гідності.

Головне для поета скрізь і завжди — люди. Не покалічених життям людей мало у Новопетровському укріпленні: солдат Скобелев, що тяжко сплатив за спробу відстояти свою гідність перед командиром, який обікрав його; за-слані солдати-поляки, рядовий Обеременко, гарні дівчатка — дочки коменданта Ускова. Весь шлях від Астрахані до Петербурга сповнений зустрічей з давніми і новими друзями, які оточують змученого поета сердечним піклуванням. Тут і милий капітан пароплава В. В. Кишкін, і нові знайомі в Нижньому, і давній друг М. С. Щепкін, що, не вагаючись, приїхав до піднаглядного друга на перший його заклик, і москвичі, які зустрічають Шевченка з дуже теплою гостинністю, а в Петербурзі — родина Толстих, літератори, художники, друзі по ув'язненню — поляки і серед них польський революціонер Сераковський. Шевченко надзвичайно чутливий до проявів дружби, але вмів відрізнити друзів справжніх від фальшивих, людей ліберальної фрази від людей справді гуманного діла.

Особливим ореолом оточена в нього пам'ять про декабристів, і він зокрема відзначає зустрічі з Анненковим, Волконським, Штейнгелем — так само, як відзначав читання віршів Рилєєва у капітанській каюті на волзькому пароплаві. Коли в Нижньому П. В. Шумахер, недавно повернувшись із-за кордону, показав йому номер «Колокола», поет побожно поцілував газету. Герцена він своєю своєрід-

ною мовою зве «нашим апостолом-изгнанником». Жадібно прочитує він «Хрещену власність» Герцена — «сердечное, задушевное, человеческое слово».

У щоденнику ще не згадуються Чернишевський і Добролюбов, особиста близькість з якими почалася пізніше. Мимохідь кинута негативну оцінку якихось, мабуть, ранніх віршів Некрасова. Вона не істотна для нас. Колишній кріпак Шевченко і син дрібного поміщика Некрасов, по суті, одними очима дивилися на життя. У 1858 році Некрасов написав «Роздуми біля парадного під'їзду». А в 1857 році Шевченко, проходячи нижегородським кремлем, бачить біля під'їзду губернаторського палацу юрбу селян з непокритими головами; вони прийшли просити захисту від свого грабіжника-поміщика Демидова. «А губернатор, не будучи дурак, велел их посечь за то, чтобы они искали управы по начальству, то есть начинали со станowego». «Роздуми» Шевченка обмежуються фразою: «Интересно знать, что дальше будет». А буде, можливо, те, що сталось у волзького поміщика Дадьянова: «...Мужичков выгнали жать, а они, чтобы покончить барщину за один раз, зажгли его со всех концов при благополучном ветре». «Отрадное происшествие», — лаконічно додає Шевченко. Йому, як і Чернишевському, перспектива селянської революції здається близькою. Підбравши випадково сторінку «Русского инвалида» і прочитавши там, що в Китаї спалахнуло народне повстання проти мандаринів, він записує: «Скоро ли во всеуслышание можно будет сказать про русских бояр то же самое?».

Поряд із записами про зустрічі з хорошими людьми у щоденнику є записи про враження від зустрічей з хорошими книжками.

Випадково діставши книжку з естетики польського філософа-ідеаліста Лібельта, Шевченко протягом кількох днів читає її, записуючи свої заперечення, протиставляючи ідеалістичній системі матеріалістичні погляди на мистецтво, близькі до тих, що їх розвинув у своїй славетній дисертації «Естетичні відношення мистецтва до дійсності» Чернишевський. На пароплаві з'явилися широкі можливості читання — і щоденник наповнюється виписками; серед них і революційні вірші Барб'є у перекладі Бенедиктова, і Беранже у перекладах Курочкина, і ще не друкovanі вірші Хомякова про миколаївську Росію, яка «в судах черна неправ-

дой черной и игом рабства клеймлена», і тютчевські рядки про «рідний край довготерпіння».

Захоплено вітає Шевченко «Губернські нариси» Щедрина, в якому він бачить продовжувача справи, розпочатої Гоголем. І він звертається до письменників з палким закликом: «Други мои, искренние мои! Пишите, подайте голос за эту бедную, грязную, опаскуженную чернь! За этого поруганного, бессловесного смерда!»

Мистецтво повинне служити інтересам трудового народу, бути зброєю у боротьбі за його щастя. Воно повинне дістати велике поширення в масах. Ось чому покликання гравера, який робить шедеври живопису доступними народам, уявляється Шевченку таким привабливим. Чергове завдання часу, вважає він, — «умная, благородная сатира» типу Федотова, Островського і Гоголя. Воювати з пороками вищих класів уже пізно; для викорінення їх потрібні інші засоби. Але сатира може навчати і до якоїсь міри облагороджувати звичаї «среднего сословия». Шевченко вже бачив, як пролазить на командні висоти російська буржуазія. Вона ще не прийшла до влади. Великий рибопромисловець, мільйонер Сапожников, на пароплаві читає нелегальні вірші і дбає про матеріальне становище Шевченка. Відкупник Кокорев виголошує ліберальні промови і друкує свої статті в передовому наприкінці п'ятдесятих років «Русском вестнике». Буржуазні ліберали і революційні демократи ще тільки починають боротьбу між собою. У Шевченка немає ніяких вагань між двома таборами. Шлях історії для нього — це шлях, що розпочали «славні лицарі», такі, як Степан Разін або Устим Кармелюк, а ще раніш — повсталий на панів «гениальный бунтовщик» Богдан Хмельницький. Боротьба триває.

Вночі у каюті пароплав здається Шевченкові «каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовой проглотить помещиков-инквизиторов». І поет лине думкою до винахідників парового двигуна. Те, що почали у Франції XVIII століття енциклопедисти, ідеологи буржуазної революції, вивершить «колоссальное дитя» нового часу — технічний прогрес.

«Мое пророчество несомненно», — закінчує Шевченко.

Таким виступає в щоденнику Тарас Шевченко — гуманіст, нездатний на компроміси, сповнений твердої віри в остаточну перемогу мас над владою поневолювачів, в першу чергу — представників феодалізму. Колишній кри-

пак, Шевченко за найпекучіше питання дня мав повалення кріпацтва. Отже, в українській літературі кінця п'ятидесятих років він вважав найближчою до себе Марка Вовчка, письменницю М. Маркович, автора оповідань з українського і російського народного побуту. Як і вона, Шевченко не відчував ніякої межі між собою і передовою російською літературою. Її й не було між прагненнями трудових мас двох братніх народів.

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Олександр

ЗІБРАННЯ ПРАЦЬ
У П'ЯТИ ТОМАХ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

М. К. ГУДЗІЙ (голова), Д. В. ЗА-
ТОНСЬКИЙ, Н. Є. КРУТІКО-
ВА, Л. Є. МАХНОВЕЦЬ,
Л. М. НОВИЧЕНКО, М. Є. СИ-
ВАЧЕНКО (заступник голови
редакційної колегії)

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА

БІЛЕЦЬКИЙ

ТОМ

2

УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА
XIX —
ПОЧАТКУ XX
СТОЛІТТЯ

•

КНІВ — 1965